

HALİMÎ, Ebû Abdullah

(أبو عبد الله الحليمي)

Ebû Abdillâh Hüseyin
b. Hasen b. Muhammed
b. Halîm el-Halîmî el-Cürcânî
(ö. 403/1012)

Mütekaddimîn devri

Eş'ariyye kelâmcısı ve Şâfiî fakihî.

339 (950) yılında Cürcân'da doğdu. Büyük dedesiyle nisbetle Halîmî, doğum yerine nisbetle de Hâfız el-Cürcânî diye tanınır. Dönemin meşhur âlimlerinden biri olan babasıyla birlikte küçük yaşta Buhara'ya gitti. Burada Eş'ariyye ve Şâfiyye'nin önemli âlimlerinden Ebû Bekir el-Kaffâl ile Ebû Bekir el-Üvdenî'nin derslerine devam ederek hem kelâm hem de fıkıh ilimlerini öğrendi. Ayrıca Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Hanb ve Ebû Ahmed Bekir b. Muhammed es-Sayrafi'den hadis dinleyip nakletti. Ünlü muhad-dis Hâkim en-Nisâbü'rî ve Abdürrahîm b. Ahmed el-Buhârî ondan hadis rivayet edenler arasında yer alır. Tahsilini tamamladıktan sonra ilmi faaliyetlerinin yanı sıra başta Buhara olmak üzere çeşitli beldelelerde kadılık görevinde bulundu ve "şeyhü's-Şâfiyyîn, reisü ehli'l-hadis" gibi unvanlar alarak bölgenin meşhur bir âlimi oldu. 377 (988) yılında hacca gitti ve yolculuğu sırasında çeşitli ilim merkezlerine uğradı. Hükümdarlar ve valiler nezdinde itibarı yüksek olduğundan zaman zaman elçilikle de görevlendirildi. Nitekim 385'te (995) Sâmânî Hükümdarı Nasr b. Nasr tarafından Nişâbü'r'a, 389'da da (999) Horasan emîri tarafından Cürcân emîrine elçi olarak gönderildi. Halîmî 403 yılının Rebîülevvel (Ekim 1012) veya Cemâziyelevvel (Aralık 1012) ayında Buhara'da vefat etti.

Eş'ariyye mezhebinin Mâverâünnehir bölgesinde yayılmasını sağlayan âlimlerden biri olan Halîmî kaynaklarda muhad-dis, fakih, kelâmcı ve edip diye anılır. Kaffâl ve Üvdenî'den sonra Şâfiîler'in Mâverâünnehir'deki imamı olarak kabul edilir. Diğer Eş'arî âlimleri gibi Halîmî de itikadî esasları naklin yanında akıl ilkeleleriyle teyit edip nasları gerektiğinde aklın ışığı altında te'vil etmeye çalışmış ve mutlak ilmin din ilmi olduğunu savunmuştur. Onun bazı kelâmî görüşlerini şöylece özetlemek mümkündür: 1. Ulûhiyyet. Allah'ın varlığı âlemin hudûsuna bağlı olarak bilinebileceği gibi gözlenebilen canlı cansız bütün varlıkların taşıdığı gaye ve hikmetlerden hareketle de ispat

edilebilir. Allah'a imanın kâmil mânada gerçekleşebilmesi için varlığının yanı sıra birliğini, benzersiz olduğunu, her şeyin yaratıcısı ve yöneticisi bulunduğunu tasdik edip bunu ifade etmek gerekir. İlâhî isimlerin bir kısmı Allah'ın varlığını ispat etmeye (evvel, âhir, bâkî, hak), bir kısmı birliğini kanıtlamaya (vâhid, vitr, kâff), bir kısmı yaratıcılığını belirtmeye (âlim, kâdir, hâlik), bir kısmı teşbihi nefyetmeye (kuddûs, azîz, bâtın), bir kısmı da bütün işleri sadece O'nun idare ettiğini bildirmeye (kayyûm, kâhhâr, râzîk) dairdir (*el-Minhâc fi şu'abi'l-îmân*, I, 183-210). 2. Nübüvvet. İnsanların gerek kendileriyle gerekse kâinatla ilgili sahip oldukları bilgilere sadece tecrübe ve akıl yürütme yöntemiyle ulaşmaları mümkün değildir. Zira insanlığın bilgi birikimi aklı ve tecrübeyi aşan bir boyuttadır. Bu seviyeye ulaşması ancak bunları bilen birinin haber vermesiyle mümkün olur ki bu da Allah'ın peygamberler vasıtasıyla bildirdiği hususlarla gerçekleşebilir (*a.g.e.*, I, 256-257). Bu haberleri ihtiva eden ilâhî kelâmın insanların elinde bulunması bunu gösterir. Peygamberlere inanmadığı halde Allah'a iman etmek kişiyi kurtarmaz. Geçmiş peygamberlerin resul olduklarına iman etmek yeterlidir. Ancak Hz. Muhammed'in hem resul hem de nebî olduğuna inanmak gerekir. Ayrıca Peygamber'e imanın gerçekleşebilmesi için ondan sonra hiçbir nebî ve resulün gelmeyeceğine, getirdiği dinin de son din olduğuna inanmak farzdır (*a.g.e.*, I, 237-238). Mücize ve diğer hârikulâde olayları göstermek sadece peygamberlere mahsus olduğundan velîlerin mücizeye benzer olaylar yani kerâmet göstermeleri imkânsızdır (Cürcânî, s. 578-579). 3. Âhiret. Âhiret âleminde dair bilgiler yalnız vahiy yoluyla bilinebilir; bu sebeple âhiret hakkında akıl yürütmek doğru değildir. Bununla birlikte akıl âhiret âlemini gerekli görür. Aksi takdirde dünya hayatına ve buradaki olaylara mantıklı bir açıklama getirmek imkânsız hale gelir (*el-Minhâc fi şu'abi'l-îmân*, I, 337, 353-354). İnsan beden, ruh ve nefisten ibarettir. Ruh latif bir cisimdir, nefis ise ondan daha latiftir. Bedenin hayatı için ruh gerekli olduğu gibi ruhun devamı için de nefis gereklidir. Ölen iyi müminlerin ruhları ve nefisleri melekler tarafından illiyîn'e yükseltilir, âsilerle kâfirlerinki ise siccîn'e gider (*a.g.e.*, I, 492; II, 467-468). Kur'an'da "âli" olmakla nitelendirildiğinden ve gök tabakalarının üstündeki sidretü'l-müntehâ'nın yanında bulunduğu bildirildiğinden cennet göklerin üstün-

de ve arşın altındadır. Kıyametın kopmasından sonra gökler dürülecek ve cennetlikler cennetlere yaklaştırılacaktır ki bunların sayısı dördttür. Me'vâ, na'im ve adn tabirleri ayrı ayrı cennetlerin değil her biri bütün cennetlere verilen isimlerdir. Cennet ve cehennem ebedidir. Dünya hayatının sınırlılığı ve işlenen günahların miktarı dikkate alınarak cehennemin ebediyetine itiraz etmek isabetli değildir. Zira günahın cezası zamanla ölçülemez, bu konudaki ölçü ilâhî gazabı celbeden fiiller olmalarıdır (*a.g.e.*, I, 461-462, 474, 485). 4. İman-Günah Meselesi. İman kalbin tasdiki ve dilin ikrarından ibaret olmakla birlikte ister farz ister nâfile olsun taatlerin hepsi iman adını alır. Zira bunların tamamı Allah'a ve Hz. Peygamber'e iman etmenin bir sonucudur. Kalben tasdikın yanı sıra dilin ikrarı imanın gerçekleşmesi için önemli bir unsurdur. Nitekim Kur'an'da insanlara, "İman ettim" demeleri emredilmektedir (el-Bakara 2/136; Âl-i İmrân 3/84; eş-Şûrâ 42/15). Resûl-i Ekrem de "lâ ilâhe illallah" deyinceye kadar insanlara karşı savaşmakla emrolunduğunu açıklayarak inkârın ancak ikrarla yok olacağına işaret etmiştir. İkrarın farz olduğu konusunda âlimlerin icmâi mevcuttur. İtikad ve ikrarın ikisi birlikte Allah'a imanın gerçekleşmesini sağlar; ameller ise Allah'a ve Peygamber'e imanın bir gereği olup mahiyetleri farklıdır. Bu sebeple imanın varlığı amelini mevcudiyetine bağlı değildir. İtikad ile ikrar imanın aslını, itaat ise fer'ini oluşturur. Mukallidin imanı geçerli değildir. Zira mukallit hakkı hak olarak bilmez, sadece atalarına ve içinde yaşadığı topluma tâbi olur (*a.g.e.*, I, 26-28, 33, 145). Küfür lafızları bulunduğu gibi iman lafızları da vardır. "Âmentü bilâh, eslemtü vechiye lillâh, eslemtü lirabbî'l-âlemîn, Muhammedün resûlullah, lâ ilâhe illellâzî âmenet bihi'l-müslimûn" gibi ifadeler bunlardan bazılarıdır (*a.g.e.*, I, 134-140). İşlenen günahın büyük olması birtakım karînelere bağlıdır. Bu karîneler küçük günaha, ilâve edilince büyük günaha dönüşebilir; yine karînelere bağlı olarak büyük günah fâhiş hale gelebilir. Buna göre günahlar küçük, büyük ve fevâhiş kısımlarına ayrılır. Meselâ saf bir şişe içkiyi sulandırıp sarhoşluk verici etkisini gidermek suretiyle içmek küçük günah, sarhoşluk veren içkiyi içmek büyük günah, içki içmeyi alışkanlık haline getirip bunu alenî olarak yapmak fevâhiş türünden bir günahdır (Sübkî, IV, 335).

Genel çerçeve itibarıyla Eş'ariyye'ye bağlı bir kelâmcı olan Halîmî velîlerin

kerâmetleri, ruhun mahiyeti, günah ve iman gibi konularda farklı görüşler benimsemiş, itikadî meseleleri sahih hadislerle delillendirmesine rağmen yer yer mevzû ve zayıf rivayetlere de dayanmıştır. Özellikle esmâ-i hüsnâ konusunda kendisinden sonra gelen Eş'arî âlimleri üzerinde müessir olmuştur. Beyhâkî'nin *el-Esmâ' ve's-sıfât* adlı eserinde *el-Minhâc*'dan bol miktarda alıntı yapması bunu göstermektedir. Ruh meselesinde kelâmcıların görüşlerine muhalefet edip bazı filozoflara tâbi olduğu da dikkat çekmektedir.

Halîmî'den bahseden kaynaklarda onun pek çok eserinin bulunduğu belirtilmekle birlikte zamanımıza ulaştığı bilinen tek eseri *el-Minhâc fî şu'abi'l-îmân**'dır. Akaid, fıkıh ve ahlâk konularını ihtiva eden bu hacimli eser, Hilmi Muhammed Fûde tarafından tahkik edilerek üç cilt halinde yayımlanmıştır (Beyrut 1399/1979). Bazı kaynaklarda Halîmî'nin *Âyâtü's-sâ'a ve ahvâlü'l-kıyâme* adlı bir başka eserinin daha bulunduğu kaydedilmişse de (İbn Kâdî Şühbe, I, 179; İbnü'l-İmâd, III, 168) doğru değildir. Bu durum, *Keşfü'z-zunûn'da el-Minhâc*'ın muhtevası hakkında verilen bilginin yanlış anlaşılmasından kaynaklanmış olmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Halîmî, *el-Minhâc fî şu'abi'l-îmân* (nşr. Hilmi M. Fûde), Beyrut 1399/1979, I, 26-28, 33, 134-140, 145, 183-210, 230, 237-238, 256-257, 337, 353-354, 461-462, 474, 485, 492; II, 467-468; III, 180; Sehmî, *Târîhu Cürçân* (nşr. M. Abdülmuîd Han), Beyrut 1407/1987, s. 198-199; Abbâdî, *Fukahâ'ü's-Şâfi'iyye*, s. 105-106; Sem'ânî, *el-Ensâb*, IV, 198-199; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb*, I, 382-383; Zehebî, *Tezkiretül-l-huffâz*, III, 1030-1031; a.mlf., *A'lâmü'n-nubelâ*, XVII, 231-234; a.mlf., *el-Müştebih*, I, 244; a.mlf., *el-İber*, II, 205; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, III, 5; Sübkî, *Tabakât*, IV, 333-343; İsnevî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, s. 404-405; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XI, 349; Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, İstanbul 1239, s. 578-579; İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, I, 178-179; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1047-1048, 1871-1872; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, III, 167-168; Brockelmann, *GAL*, I, 211-212; *Suppl.*, I, 349; *Hediyetü'l-Ârifîn*, I, 308; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, IV, 3; Sezgin, *GAS*, I, 607-608; İsmâil Hakkı İzmirli, *Kâdî Ebû Bekir el-Bakillânî*, Süleymaniye Ktp., İzmirli, nr. 3739, vr. 231^r; M. Hasan Heyto, *el-İctihâd ve tabakâtü müctehidi's-Şâfi'iyye*, Beyrut 1409/1988, s. 181-182; Sabine Schmidtke, *The Theology of al-'Allâma al-Hillî (d. 726/1325)*, Berlin 1991, s. 161; Metin Yurdagör, *Âyet ve Hadislerde Esmâ-i Hüsnâ*, İstanbul 1996, s. 50-51; L. Gardet, "Karâma", *EP* (İng.), IV, 616; Yusuf Şevki Yavuz, "Beyhâkî, Ahmed b. Hüseyin", *DİA*, VI, 62; a.mlf., "el-Esmâ ve's-sıfât", a.e., XI, 422; a.mlf., "Eş'ariyye", a.e., XI, 448; Bekir Topaloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ", a.e., XI, 412, 416.

METİN YURDAGÖR

HALİMÎ, Lutfullah

(ö. XV. yüzyılın sonları)

Bahrü'l-garâib adlı
Farsça-Türkçe sözlüğüyle tanınan
dil âlimi, fakih, şair ve tabip.

Ailesi Sivaslı olmakla beraber kendisi muhtemelen Amasya'da doğup büyü müştür. Eserlerinde ismi Lutfullah, bazan Halîmî, bazan da sözlüğünde olduğu gibi Lutfullah b. Ebû Yûsuf el-Halîmî olarak geçmektedir. *Muhtaşarü'l-eşkâl ve şerhu'hu* adlı kitabında dedesinin adının Abdülhalîm olduğunu belirtir. Halîmî, bazı kaynaklarda yer alan Acem diyarından geldiğine dair kayıtlara (meselâ bk. Âlî, vr. 238^a; Taşköprizâde, s. 382; *Sicill-i Osmânî*, II, 241; *Hediyetü'l-Ârifîn*, I, 840) ve Farsça'ya hâkimiyetine bakılırsa esas öğrenimini o zamanın önde gelen kültür çevrelerinden İran'da yapmıştır.

Fâtih Sultan Mehmed ve II. Bayezid devirlerinde çeşitli kadılıklarda bulunan Halîmî, Fâtih devri sadrazamlarından Mahmud Paşa'nın himayesini görmüş tür. Sivas kadısı iken Amasya Valisi Şehzâde Bayezid'i kötü yola teşvik edenlere engel olmak istediği için iftiraya uğramış, 1474'te azledilerek Tokat'ta hapsedilmiş, üç ay kadar hapiste kaldıktan sonra suçsuz olduğu anlaşılarak serbest bırakılmıştır. Mâruz kaldığı muameleden çok müteessir olan Halîmî, düşmanlarından çekindiği için bütün olup bitenleri padişaha rumuzlu bir şekilde arz etmek üzere Arapça olarak bir "kaside-i tâiyye" yazmıştır. 880'de (1475-76) İstanbul'a gidince kasidesini beyit beyit şerhederek Şehzâde Bayezid'i içki, kumar ve uyuşturucuya alıştıranları açıklamış, kendisine kötülük edenleri anlatmıştır. Halîmî'nin kasidesini Fâtih Sultan Mehmed'e takdim etmesi üzerine padişah Amasya'ya vezir Hamza Beyzâde Mustafa Paşa başkanlığında bir tahkikat heyeti göndermiştir. Ondan gelen rapor üzerine Amasya'ya gönderdiği bir fermanla Şehzâde Bayezid'in çevresindekilerden Mahmud Paşa, Tâcî Bey ve Abdurrahman Efendi'nin idamını, diğerlerinin de azlini emretmiştir. Bunlardan Tâcî Bey Bağdat'a, Abdurrahman Efendi İran'a kaçmış, Mahmud Paşa ise idam edilmiştir.

Eserlerinden Halîmî'nin Arapça'yı ve özellikle Farsça'yı iyi bildiği, lugat, edebiyat, tıp ve miras hukuku konularında derin bilgiye sahip bir âlim olduğu anlaşılmaktadır. Necâtî ve Bâkî gibi güçlü şairleri bile hafife alan Gelibolulu Mustafa

Âlî onu duygulu ve zevk sahibi, kasidelelerinde Selmân-ı Sâvecî'nin benzerinin yazılması çok güç kasidesine yaklaşan buluş ve tahayyülleri bulunan bir kalem ehli diye nitelendirerek eser ve şiirlerinin övgüye lâyık olduğunu belirtir, otuz kadar risâle ve kasidesini gördüğünü söyler (*Künhü'l-ahbâr*, vr. 238^a). 882'de (1477) metnini nesih hattıyla bizzat yazdığı, ertesi yıl Farsça'ya çevirip ta'lik hattıyla satır arasına işlediği Kur'an tercümesi (TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 65) onun aynı zamanda bir hattat olduğunu göstermektedir.

Halîmî'nin hayatının son devreleri yeterince aydınlık değildir. *Bahrü'l-garâib* şerhine "nisârü'l-mülk" (نِسَارُ الْمُلْكِ) kelimesinin karşılığı olan 872 (1467-68) tarihini düşürdüğü ve *Musarrihatü'l-esmâ* adlı eserini yine 872'de yazıp her ikisini de daha sonra "nimet denizinde gark olmak için" (*Musarrihatü'l-esmâ*, Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 3608/I, vr. 1^b-2^a) II. Bayezid'e sunduğu, Farsça Kur'an tercümesini de 883'te (1478) tamamladığı dikkate alınırsa II. Bayezid devrinde (1481-1512) öldüğü söylenebilir. *Keşfü'z-zunûn*'da ise (II, 1246) 900 (1495) yılında "maktulen" öldüğü kaydedilmektedir. II. Bayezid tahta geçtikten sonra Halîmî'nin düşmanları olan Tâcî Bey ile Abdurrahman Efendi 887'de (1482) padişahın çevresinde tekrar yer aldıklarına göre (*Amasya Târîhi*, III, 235) bu tarihte onların fitnesiyle idam edilmiş olması muhtemeldir.

Ölüm tarihini 922 (1516) olarak gösteren kaynaklar (*Sicill-i Osmânî*, II, 241; *Hediyetü'l-Ârifîn*, I, 840; Şeşen, *Fihrisü'l-Mahtûâtü't-tıbbi'l-İslâmî*, s. 203; *Künhü'l-ahbâr*, vr. 238^a; *Kâmûsü'l-a'lâm*, III, 1978) Halîmî'yi, Yavuz Sultan Selim devrinde (1512-1520) hayatta olup sultana hocalık yapan ve 1516 Mısır seferinde ölen Halîmî Çelebi ile karıştırmışlardır. Öte yandan bazı kaynaklarda sözü edilen Halîmî-i Şirvânî ise (Hayyâmpûr, *Ferheng-i Suhanverân*, Tebriz 1340 hş./1961, s. 172; Habîb, *Hat ve Hattâtân*, s. 233; Mehmed Ali Terbiyet, *Dânişmendân-ı Âzerbaycân*, s. 123; Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zer'â ilâ teşâni'î's-Şi'a*, IX/1, s. 265; Ali el-Fâzıl el-Kâinî en-Necefi, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn's-Şi'a*, Necef 1405 hş., s. 147) bir başka kişi olup Lutfullah Halîmî ile alakası yoktur.

Eserleri. 1. Bahrü'l-garâib*. *Lugat-ı Halîmî* olarak da tanınır. Müellif, 1446 yılında manzum olarak kaleme aldığı ve muhtemelen Sivas kadılığı sırasında yerinden gözden geçirdiği bu eserini o za-